

خاطره جمعی

بررسی نسبت خاطره تاریخی از فضا با موفقیت آن

انسیه قوام‌پور، کارشناس
ارشد معماری منظر
Ensieh Ghavampour,
M.A. in Landscape
Architecture
ghavampour_architect@yahoo.com

The Collective Memory surveying the relationship between historical memory of space and its success

خاطره

در کامل‌ترین شکل خود مشتمل بر حوادث و تجربی است که در ظرف گذشته واقع شده و متعلق به زمان گذشته بوده و شخص اکنون آن را بیان می‌کند. خاطره با یادآوری و بازسازی تصویر لحظه‌های تاریخی نقش مهمی در بیان هویت فردی داراست. خاطرات انسان‌ها خاطراتی جمعی است (Paez, Besabe & Gonzalez, 1997). آن چه که ما از «هویت» یک مکان به یاد می‌آوریم نه تنها به تجارب شخصی ما بلکه به سنت‌ها و تبادلات فرهنگی یا تمایل کشف گذشته ارتباط دارد (Lewicka, 2008). خاطره جمعی پیروسه و ارتباطی است که در ذهن گروهی، در مورد خودشان و جهان اطرافشان، در زمان و مکان خاص تولید می‌شود (Till, 1999). بنابراین راهی است برای ایجاد هویت اجتماعی که به انسان‌ها کمک می‌کند تا هویت خود را حفظ کرده و با نمایش گذشته و تاریخ در محیط فیزیکی کیفیت مکان‌ها را بهبود ببخشند. لذا، خاطره جمعی علاوه بر نقش خود در احیا هویت فردی نقش مهمی در احیا و ایجاد هویت جمعی به عهده دارد. واژه «خاطره جمعی» اولین بار توسط «هالبوکس» تحت عنوان «SOCIAL MEMORY» مطرح شد و جامعه‌شناسان دیگری از آن تحت عنوان «COLLECTIVE MEMORY» نام برده‌اند (Lewicka, 2008).

«حافظه تاریخی» را باید شکلی از انباشت خاطره جمعی در محور زمان به حساب آورد. این حافظه از خلال ساز و کارهای فراقکنی به سوی گذشته و هم‌چنین به سوی آینده، تصور نوعی منشأ و سرنوشت مشترک را به وجود می‌آورد. بدین ترتیب حافظه تاریخی را می‌توان به آلبوم بزرگی تشبیه کرد که برای یک گروه مشترک است، اما همه افراد دسترسی و قرائت یکسان از آن ندارند. حافظه تاریخی با تداوم بر محور زمان، شکلی پویا و پیچیده بر خود می‌گیرد؛ محور زمان را به صورت‌های مختلف متحول کرده، بر آن نقاط عطف، تاکید، تغییر شکل‌های اساسی، بازگشت‌ها و تکرار ماریچی ایجاد می‌کند. حافظه تاریخی، هم‌چنین بر بستر فضا حرکت می‌کند؛ به عبارت دیگر، محور زمان در رابطه‌ای پیوسته با محیط فضایی قرار می‌گیرد و به نوبه خود آن را تغییر داده و بر آن معناگذاری، نمادگذاری و نشانه‌گذاری می‌کند (شعله، ۱۳۸۵).

«فضای جمعی» به عنوان یکی از عناصر تشکیل‌دهنده منظر شهر، امکان ایجاد خاطره جمعی را برقرار می‌کند. «کر» و سایرین، فضاهای شهری را بستر مشترکی می‌دانند که مردم فعالیت‌های کارکردی و مراسم خود را در آن انجام می‌دهند. «مدنی‌پور»، فضاهای جمعی را دنیای مشترکی می‌داند که امکان حضور مشترک را فراهم آورده، روابط متقابل افراد را تنظیم می‌کند و امکان تجربه مشترک را از طریق برگزاری آیین‌ها و مناسک و نمایش به وجود می‌آورد (مدنی‌پور، ۱۳۸۴). با تکرار مراسم، آیین‌ها و یاد آن‌ها زمان و مکان را به هم پیوند می‌زند و حافظه تاریخی شهروندان را تقویت می‌کند. فضای جمعی به سبب خصوصیات نمادین خود و وقوع حوادث جاری در آن‌ها، هویت‌مند شده و موجد خاطرات فردی و جمعی در ذهن فرد و جامعه می‌شود. ظرفیت‌های نهفته در فضای جمعی کشورهای مختلف را به بهره‌گیری از فضاهای باز به عنوان مکان‌های گردهمایی، داد و ستد، تفریح و سرگرمی و به عنوان عناصر تقویت‌کننده خاطرات و هویت جمعی دعوت می‌کند. امروزه ساماندهی محلات تاریخی شهر و ساماندهی فضاهای جمعی آنها جهت اجرای مراسم و آیین‌های جمعی، ایجاد فضاهای یادمانی، مانند یادمان کشته‌شدگان جنگ و برگزاری جشن‌های ملی و مذهبی در سیاست‌های توسعه شهری جایگاهی ویژه یافته‌است.

تصویر ۱

تصویر ۲

تصویر ۳

تصویر ۴

تصویر ۵

۱: خیابان شانزلیزه، پاریس، علاوه بر فعالیت‌ها و تجمعات برنامه‌ریزی شده، تظاهرات و تجمعات خودانگیخته مردمی در قالب اعتراضات سیاسی اجتماعی و یا مراسم شادمانی از یک رویداد خاص نظیر کسب موفقیت‌های ورزشی عموماً در این محور شکل می‌گیرد.

۲: میدان تجریش، تهران، هیچ سرمایه‌ای قادر نیست ظرفیت‌های نهفته در مراکز تاریخی، همچون سرپل تجریش را که حاصل انطباق نظم طبیعی، اقتصادی، دسترسی، اجتماعی و مذهبی بر یکدیگر است به وجود آورد.

۳: میدان سیانگما، یونان، این میدان در کنار پارلمان آتن و در نزدیکی بافت تاریخی شهر قرار گرفته و در سازمان فضایی شهر به عنوان گره شهری مهم عمل می‌کند. روزهای یکشنبه، مراسم رژه سربازان در این میدان، یادآور حوادث تاریخی آن بوده و وجود ساختمان پارلمان شهر و هتل GRAND BRETAGNE نیز در حفظ خاطره سیاسی میدان نقشی بسزا ایفا می‌کند.

۴: میدان بهارستان، تهران، در برنامه‌ریزی و استقرار فعالیت‌ها و هم‌چنین ساخت‌وساز در میدان، که سازنده منظر شهری و حامل مضامین و مفاهیم میدان باشد، تلاشی برای تداوم هویت تاریخی و خاطره جمعی شهروندان تهران دیده نمی‌شود.

۵: چشمه Trevi، از محبوب‌ترین چشمه‌های رم است.

مرور تجارب

خاطره تفریح و تفرج

خیابان «شانزلیزه»، با طول تقریبی ۲ کیلومتر و با عرض متوسط ۷۰ متر، بخشی از محور تاریخی پاریس (موزه لوور تا طاق لادفانس) است، که عنصر اصلی استخوان‌بندی شهر را تشکیل می‌دهد. شانزلیزه تا قبل از سال ۱۶۱۶ که محور میانی باغ «Tuileri» با خیابانی درخت‌کاری شده تداوم یافت، محدوده‌های باز و دارای باغ‌هایی بود که داد و ستد مردم در آن‌ها صورت می‌گرفت. در اواخر قرن، درختان طرفین خیابان رشد کرده و جداره‌ها شکل خود را یافتند.

در سال ۱۸۲۸، شانزلیزه به خیابانی مجلل تبدیل شد و پیاده‌روها، فواره‌ها و چراغ‌های گازی در آن ایجاد شد. در سال ۱۹۹۴، با تعریض پیاده‌روها در طرفین، ایجاد پارکینگ زیرزمینی و کاشت درختان جدید تغییر عمده‌ای صورت گرفت. شانزلیزه به‌خاطر وسعت و ابعادش و هم‌چنین به‌واسطه مجاورت با برخی از نشانه‌های شهری پاریس نظیر «طاق نصرت»، در طول تاریخ محل برگزاری مراسم ملی و نظامی متعدد بوده است. مشهورترین آن‌ها، جشن سقوط فرانسه و رژه گروهان آلمانی در ۱۴ ژوئن ۱۹۴۰ و دیگری، ورود نیروهای آمریکایی به شهر پس از آزادسازی آن در ۲۵ آگوست ۱۹۴۴ بود.

سابقه تاریخی محور شانزلیزه، وجود خاطرات جمعی مشترک در ابتدا و انتهای مسیر در میدان‌های «کنکور» و «شارل دوگل»، ساختار محوری و عرض زیاد آن و هم‌چنین شریانی نبودن خیابان و امکان انسداد تردد سواره در شرایط خاص، امکان برگزاری تظاهرات اجتماعی مردم در مناسبت‌های مختلف سیاسی و اجتماعی را در طول تاریخ فرانسه فراهم ساخته است (تصویر ۱).

در شهرم تفریح می‌کردم، سر پل تجریش

«سرپل تجریش» که امروزه حتی نام آن به میدان تبدیل شده، در حال از دست‌دادن تداوم حیات اجتماعی، تغییر کاربری‌های خود و در نتیجه مرگ خاطره‌های جمعی وابسته به آن است (تصویر ۲).

- تجریش در زمان ناصرالدین‌شاه پر از درخت انجیر و گیلاس و مزرعه‌های با صفا بود.
- منطقه تجریش و سر پل آن به محل تفرجگاه تهرانیان فراری از گرما تبدیل شد.

خاطره سیاسی

«سیانتاگما»، به معنی قانون اساسی، نام میدانی در «آتن» است. در زمان حکومت «Otto» (پادشاه سلطه‌گر آتن، که پس از آزادی آتن از اشغال ترکیه بر این شهر حکومت می‌کرد) دو فرمانده یونانی، سربازان خود را به این میدان گسیل کردند و پادشاه مجبور شد که ظرف مدت سه روز قانون اساسی را بنویسد و این، پایان دوره استبداد در یونان بود. این میدان که نقطه آغاز شروع جنگ سرد در یونان بوده، تاریخی‌های طولانی دارد و سخنرانی‌ها و مراسم مهم سیاسی شهر، تاکنون در این مکان برگزار شده است (تصویر ۳).

همین جا انقلاب کردم، میدان بهارستان

هویت میدان بهارستان را بیش از هر چیز، مبارزات و تظاهرات سیاسی می‌سازد. جنگ‌های خیابانی مشروطه و مستبدان، به توپ بستن مجلس از طرف محمدعلی‌شاه،

غوغای جمهوری و کودتای ۱۳۳۲ علیه مصدق، همه در این میدان صورت گرفت (شهری، ۱۳۸۱). از جمله مراسم‌های دیگر در این میدان، مراسم «شتر قربانی» در روز عید قربان بوده‌است (تصویر ۴).

عناصر طبیعی و خاطره

چشمه Trevi با انتقال آب از ۲۰ کیلومتری شهر رم به مرکز شهر، تامین‌کننده آب بخش مرکزی رم است. اهمیت این میدان و محبوبیت چشمه مربوط به افسانه‌هاست. ارتباط تاریخ و عنصر طبیعی، میدان را به محلی برای حفظ خاطره جمعی ساکنین تبدیل کرده‌است. ذهنیت قوی موجود از این میدان موجب شده تا به‌عنوان فضای جمعی در شهر رم ساماندهی شود (تصویر ۵).

شهرم درخت داشت، چنار امامزاده صالح

«دیولافوا» در سفرنامه‌اش از ایران به سال ۱۸۸۱ می‌نویسد: «در مسجد (بقعه امامزاده صالح) تجریش چنار عجیب و غریبی است که کمتر نظیر آن در دنیا پیدا می‌شود. قطر فوق‌العاده آن را نمی‌توان دقیقاً با رقم معین کرد و تقریباً محیط آن به پانزده متر می‌رسد. هر یک از شاخه‌های آن مانند تنه درخت کهنسالی در بالای بنای مسجد و سایر بناهای اطراف، سر به آسمان کشیده‌است. این درخت عده کثیری را در سایه خود پناه می‌دهد. مؤمنین در زیر آن نماز می‌خوانند. مکتب‌دار، اطفال را در آن‌جا جمع کرده درس می‌دهد، قهوه‌چی، سماور و استکان و لوازم خود را در درون آن قرار داده‌است. سقا هم کوزه‌های پرآب خود را در گوشه‌ای از تنه گذارده است.» (تصویر شش) ■

منابع

- دیولافوا، ژن (۱۳۷۸) سفرنامه، ترجمه و نگارش فره‌وشی، انتشارات قصه‌پرواز، تهران
- شعله، مهسا (۱۳۸۵) دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر، معاصر هنرهای زیبا، ش ۲۷
- شهری، جعفر (۱۳۸۱) طهران قدیم، انتشارات معین، تهران
- مدنی پور، علی (۱۳۸۴) طراحی فضای شهری، نگرشی به فرایند اجتماعی و مکانی، ترجمه مرتضایی، فرهاد، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران

- Lewicka, M (2004). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. Journal of Environmental Psychology, 28: 209–231.
- Paez D, Besabe N, Gonzalez JL. (1997) Social processes and collective memory: A cross-cultural approach to remembering political events. In JW Pennebaker, D Paez & B Rime (Eds.), Collective Memory of Political Events (pp. 147–174). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Till, K. (1999) Staging the past: landscape designs, cultural identity and Erinnerungspolitik at Berlins's Neue Wache. Ecumene, 6: 251–83.
- Holloway, Lewis & Hubbard, Phill (2001) Peopel and Place, England, Pearson education.

۶: چنار کهنسال، خشک هم که شده باشد، خاطره‌ای ماندگار دارد که ظرفیت‌ساز فضای جمعی شهر است. خاطره بی‌شمار مردمان که چنار را با زیارت، توأمان دیده‌اند سرمایه‌ای است که قادر است فضا را حال و معنا دهد؛ چیزی که شهر امروزمان از آن تهی است.